

Топалова Світлана Олександрівна, кандидатка політичних наук, доцентка, доцентка кафедри менеджменту, бізнесу та професійних комунікацій Навчально-наукового інституту «Каразінський банківський інститут», Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна
e-mail: svitlanatopalova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0453-0418

НАЦІОНАЛЬНА ЧИ ДЕМОКРАТИЧНА МОДЕЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ: З ДОСВІДУ ІЗРАЇЛЮ ДЛЯ УКРАЇНИ

Досліджуються особливості упровадження громадянської освіти в Ізраїлі в умовах постійного воєнного конфлікту й зовнішніх загроз. Визначаються позитивні наслідки й недоліки етнічної захисної войовничої моделі громадянства, яку формували засобами громадянської освіти в ХХ ст. З'ясовується роль політологів у переході до освітньої моделі для виховання демократичного громадянства на початку ХХІ ст.

Ключові слова: громадянська освіта, етнічна модель, демократичне громадянство, війна.

Постановка проблеми. Ідеї Платона про те, що держава має виховувати громадян у дусі правильної філософії, залишаються актуальними й сьогодні [1, с. 39]. Залежно від того, яка модель держави визначається в якості ідеальної й бажаної, проєктуються риси моделі громадянина, які найбільшою мірою відповідають моделі держави. Демократичні держави засобами громадянської освіти прагнуть виховати активного й компетентного громадянина. Окрім бажаної моделі держави, на визначення головних напрямів громадянської освіти впливають проблеми, внутрішні й зовнішні загрози та виклики для суспільства й держави. Розвиток громадянської освіти в сучасних демократіях є одним із головних напрямів державної освітньої політики [2, с. 131].

В Україні досі відсутня громадянська освітня політика як складова державної політики в галузі освіти. Перші кроки в упровадженні громадянської освіти в школі було зроблено в 2017 р., проте вони не мали жодного стратегічного підґрунтя, оскільки не спирались на стратегію розвитку громадянської освіти. Кілька спроб розроблення і прийняття стратегії не були успішними. Тож шкільна громадянська освіта упроваджується хаотично і, по суті, залишається маргінальною. У системі вищої освіти вона відсутня. Водночас пов-

номасштабна російська агресія актуалізувала проблему не лише формування шляхом громадянської освіти спільної громадянської ідентичності та розвитку громадянських компетентностей, а й вибору такої освітньої моделі, яка б поєднувала освіту для демократичного громадянства та освіту для захисту державності в умовах екзистенційної війни й перманентної загрози з боку сусідньої держави. Тому доцільним виглядає дослідження досвіду Ізраїлю як країни, що живе в умовах постійного військового конфлікту, пройшла кілька етапів становлення громадянської освіти, припустилася певних стратегічних помилок і зробила вибір на користь освітньої моделі, яка відповідає цілям зміцнення демократії й захисту національної безпеки.

Аналіз досліджень і публікацій. В Ізраїлі досить давно сформувалась когорта політологів, які досліджують проблеми упровадження громадянської освіти, її вплив на розвиток демократії, аналізують навчальний контент із громадянської освіти, обґрунтовують напрями її реформування та лобіюють реформи у владних інститутах. Одна з найбільш відомих її представників – Орит Іхілов (Orit Ichilov), яка присвятила низку робіт обґрунтуванню прийнятної моделі громадянської освіти для мультикультурного суспільства й держави, що перебуває у стані війни. Вона – учасниця багатьох емпіричних досліджень і авторка публікацій, присвячених аналізу впливу громадянської освіти на становлення ізраїльської демократії, впливу фахової підготовки вчителів і викладачів, їхнього сприйняття питань, пов'язаних із демократією, політичних переконань на формування громадянської позиції студентів (в Ізраїлі школярів також називають студентами). Амі Педазур (Ami Pedahzur) досліджує можливості демократичних систем захищати себе, діючи в рамках демократичних принципів і правил, у тому числі в умовах конфліктів, а також обґрунтовує головні характеристики прийнятної для формування захисної демократії моделі громадянської освіти. Гевріел Саломон (Gavriel Salomon) і Ден Інбар (Dan Inbar) досліджують основні віхи громадянського виховання в Ізраїлі, проблеми формування спільної громадянської ідентичності та ефективності поєднання національних і демократичних цінностей у системі громадянської освіти. Сігал Бен-Порат (Sigal Ben-Porath) аналізує зміни концепцій громадянства в умовах воєнних конфліктів та загрози домінування воєнничого громадянства над демократичним. Міхал Барак (Mikhal Barak) виявляє парадокси громадянської освіти, зумовлені політичною боротьбою між правими і ліберальними політичними силами, та вплив недоліків громадянської освіти на ізраїльську демократію. Еран Гальперін (Eran Halperin) і Даніель Бар-Тал (Daniel Bar-Tal) аналізують ставлення лідерів держави до громадянської освіти та вплив політичної боротьби на її напрями й складові.

Завдання статті. Сучасна громадянська освіта в Україні безсистемна, фрагментарна й маргінальна. Повномасштабна російська агресія ще більш

наочно показала невідповідність нашої громадянської освіти задекларованим у Законі України «Про освіту» цілям та продемонструвала нові виклики для неї. Сучасна війна і перспективи подальших довгострокових загроз для української державності ставлять Україну перед дилемою у виборі моделі й змісту громадянської освіти. По суті, це проблема вибору між моделями захисного войовничого чи демократичного громадянства. Ізраїль давно зіштовхнувся з такою дилемою, пройшов тернистий шлях поступового реформування системи громадянської освіти, у ході якого не лише припустився певних стратегічних помилок, але й досягнув суттєвих успіхів, у тому числі внаслідок усвідомлення помилок. Тож **завдання цієї статті** – на підставі аналізу процесу упровадження й реформування системи громадянської освіти в Ізраїлі виокремити ті помилки, яких варто уникати, а також ті позитивні складові, які доцільно адаптувати для вироблення ефективної моделі громадянської освіти в Україні.

Основні результати дослідження. Становлення ізраїльської державності відбувалось в умовах несприйняття сусідніми країнами самого права на існування держави Ізраїль, які прямо проголосили курс на її знищення. Громадянська освіта фактично передувала заснуванню держави, упроваджувалась в єврейській діаспорі й називалась «освіта для сіоністського громадянства». Її головною метою було формування єврейської національної ідентичності як базової передумови для захисту майбутньої держави від постійних зовнішніх загроз. У Декларації незалежності зазначалось, що Ізраїль створений як єврейська демократична держава, яка одночасно буде просувати єврейський націоналізм та демократію. На думку ізраїльських дослідників ця особливість у сукупності з яскравою пам'яттю про Голокост, участю Ізраїлю у перманентному конфлікті, масовими хвилями іммігрантів стимулювали прагнення прищепити молодому поколінню вірність національним цінностям та ідеям розбудови національної держави. Тож з перших років державності громадянська освіта була спрямована на виховання єврея та громадянина як єдиного цілого. Тому явний пріоритет надавався національним цінностям, а пізнавальні аспекти громадянської освіти та питання демократичного громадянства відтіснились на другий план. Громадянська освітня складова була орієнтована лише на структурно-правові аспекти державних інститутів [3].

Е. Гальперін і Д. Бар-Тал зазначають, що батьки-засновники Ізраїлю не вважали побудову ліберальної демократії та прищеплення суспільству демократичних цінностей пріоритетним національним завданням. Тому в питаннях виховання для демократії перевагу віддавалося процедурним механізмам демократії та правам особистості, але навіть це підпорядковувалось завданням сіоністського виховання. Тому в свідомості суспільства формувалось сприйняття демократії без її коріння – ліберально-демократичної культури. Головна

стратегічна помилка лідерів держави полягала в тому, що вони довго не розуміли того, що, не упроваджуючи базові демократичні цінності та правила демократичної поведінки, неможливо матеріалізувати бачення єдиної нації. Адже демократія – це передусім найкраща політико-соціальна основа для спільного життя в суспільстві, що вона дає механізми для вирішення конфліктів, якщо демократичні правила узгоджені та інституціоналізовані [4].

Головним завданням держави з першого року існування стало створення Армії оборони Ізраїлю (ЦАХАЛу). О. Іхілов зазначає, що заклади освіти сприйняли це як символ своєї нової національної місії [3]. Першою сходинкою воєнізованої освіти стали школи. Просувалась ідея тісного партнерства між школами та військовими, в основі якої твердження, що незалежність вдалося відстояти лише завдяки тому, що кожен солдат мав почуття місії, знав, за що він боровся, тому найважливіша освітня мета – виховувати свідомих сіоністських воїнів. Школа має прищеплювати усвідомлення того, що військова служба є невід'ємною й головною складовою ізраїльського громадянства. До вищих навчальних закладів випускники шкіл вступають після проходження військової служби. Упродовж багатьох років зміцнюється співробітництво між міністерством освіти та міністерством оборони. Старшокласників залучають до розроблення військових проєктів. Ті випускники, які демонструють кращі результати, проходять службу в технологічних підрозділах ЦАХАЛу і, як правило, вступають до університетів на технічні спеціальності. Таким чином, громадянська освіта стала одним із головних засобів захисту національної безпеки. І в цьому сенсі вона ефективно реалізувала свою захисну місію.

Однак у 1980-х рр. політологи – фахівці в галузі громадянської освіти почали активно артикулювати проблему незбалансованості й конфліктності національних та демократичних цінностей у системі громадянської освіти. Вони обстоювали ідею пріоритетності основоположних демократичних принципів та процедур над національними цінностями. А. Педахзур, з посиланнями на результати емпіричних досліджень, детально аналізує головні етапи становлення громадянської освіти в Ізраїлі [5]. Використовуючи дані контент-аналізу підручників із громадянської освіти цього часу, проведеного О. Іхілов, він ілюструє домінування формально-процедурних (31% – про політичні структури і процедури) та єврейських національних (9,1%) тем. Крім того, національною тематикою пронизано інші дисципліни, які включають громадянську складову, – історію, літературу, географію і навіть математику. А теми, що стосуються прав особистості, займали лише 0,6% у змісті громадянської освіти. Таким чином, по сукупності складових, на першому місці була єврейська національна тематика, на другому – зовнішні формальні аспекти демократії, а базові демократичні цінності, принципи і правила фактично виноси-

лись за дужки. Тематики розривів і конфліктів у суспільстві намагались уникати і в програмах, і в підручниках, і вчителі їх також обходили.

На думку А. Педахзура, акценти на формальних аспектах демократії й відірваність від соціальної та політичної реальності сприяли прагненням держави прищепити громадянам впевненість в її демократичності в усіх сенсах. Водночас така освітня політика приховувала наявні протиріччя в політичній системі і проблеми становлення ізраїльської демократії, а також пригнічувала здібності громадян критично мислити й усвідомлювати суспільні реалії. Наочним результатом завищеної оцінки ізраїльської демократії автор вважає результати дослідження 1999 р., яке продемонструвало, що молоді люди, які отримали освіту в Ізраїлі, значно вище оцінюють рівень демократії в державі, ніж іммігранти, особливо із західних країн. Наприклад, задоволеність рівнем захисту громадянських прав висловлювали 75% ізраїльтян і менше 50% іммігрантів. У тому, що в Ізраїлі повністю реалізується рівність прав, були переконані 61% ізраїльтян і 22% іммігрантів.

М. Барак вказує на головну причину, яка довго гальмувала упровадження освіти для демократичного громадянства. Фактично до початку XXI ст. громадянська освіта в Ізраїлі сприймалась як суперечлива політична тема. Дискусії з питань її характеру, моделі й змісту вилились у політичний конфлікт. Головні політичні партії – праві й ліберальні – по-різному бачили майбутній образ держави, відповідно, ставили на перше місце національні чи демократичні цінності. Тож і громадянська освіта сприймається як політичний предмет, як конкурентна сфера, що загрожує вихованню єврейської ідентичності. Сам автор обґрунтовує мету громадянської освіти як підготовку до життя в демократичній державі й зазначає, що формально міністерство освіти сприймає цю мету й відповідні цілі. Однак система освіти в Ізраїлі їх не засвоїла. Сприйняття громадянської освіти як політичного предмета й боротьби за домінування національного виховання суперечить самій її сутності й призначенню «для підготовки освічених і критично мислячих громадян, наділених твердою громадянською ідентичністю» [6].

З початку 2000-х рр. ізраїльські політологи активно досліджують, як громадянська освіта впливає на розвиток демократії, і виділяють низку проблем демократії, породжених вадами громадянської освіти. Найсуттєвіші з проблем демократії – неповага до закону влади і громадян; низький рівень політичної культури партій, що проявляється, зокрема, у нехтуванні демократичними цінностями та зростанням рівня корупції в партіях і в уряді; зростання політичного впливу антидемократичних політичних угруповань; порушення прав людини; утиски свободи ЗМІ, що здійснюються в ім'я безпеки й за мовчазної згоди самих ЗМІ. Їхня головна причина полягає в тому, що етнічна модель громадянської освіти не формує політико-культурну інфраструктуру демократії [4].

Із самого початку й до сьогодні розвиток громадянської освіти в Ізраїлі проходить в умовах екзистенційної війни проти країни. Гострі й менш інтенсивні фази воєнного конфлікту змінюються, але небезпеки залишаються незмінними. Постійні загрози існуванню нації об'єктивно змінюють фокус громадянської освіти, порушують баланс між її національною і демократичною складовими. Бо коли демократію намагаються знищити на її власній території, громадяни живуть в умовах постійного терору, потреби безпеки витісняють цінність громадянських свобод. Так С. Бен-Порат пояснює постійний дисбаланс в ізраїльській громадянській освіті [7]. Це також сприяє формуванню засобами громадянської освіти захисного войовничого громадянства. Адже в умовах конфліктів і перманентної загрози безпеці держави прагнення до національної єдності звужує множинну належність людей до різних соціальних спільнот, сприяє сильнішим проявам патріотизму, підтримці армії й одночасним утискам інакомислення. Очікування громадян від влади звужуються до захисту безпеки. Водночас стимулюється почуття солідарності для протистояння загрозам, а критичне осмислення проблем суспільства заохочується значно менше. Тож широкий спектр думок і дискусії сприймаються як недоречні. Громадянська освіта також некритично відображає сутність національної солідарності й орієнтується на виховання войовничого громадянства. І в цьому головна небезпека. Так відтворюються причини й обставини конфліктності вже на внутрішньому рівні [8], унеможливується рух до демократичної справедливості. Отже, захисне войовниче громадянство зміцнює національну ідентифікацію, але не формує відданості демократичним принципам і вміння жити за демократичними правилами.

Позиція науковця в питаннях розвитку громадянської освіти цілком однозначна: виховання громадян із громадянським мисленням та громадянською ідентичністю – головна життєво важлива роль державної освіти. В умовах конфліктів, зовнішніх загроз і терору громадянська освіта стає ще більш важливим фактором для збереження стабільної демократії, яка, у свою чергу, згуртовує суспільство на підґрунті демократичних цінностей, тим самим зміцнює безпеку держави. С. Бен-Порат обґрунтовує необхідність і шляхи збалансування вимог захисного войовничого громадянства з формуванням відданості демократичним принципам і правилам. Для цього потрібна не безумовна підтримка вимог войовничого громадянства владними інститутами, закладами освіти і громадянами, а включення вимог захисного громадянства в демократичну модель громадянської освіти. Державна система освіти має бути відданою принципам демократії й чинити опір недемократичним ідеям войовничого громадянства.

В умовах воєнного часу система освіти має ще більше демонструвати відданість принципам демократії, культивувати демократичні цінності. Па-

тріотичне виховання також має бути критичним, бо в іншому випадку воно небезпечно заохоченням ура-патріотизму, містечковості й несправедливості [9]. Оскільки війна об'єктивно сприяє формуванню «паралізуючої патріотичної єдності думок», завдання освіти й освітян полягає у «створенні простору спротиву» такій єдності, в «активній підтримці висловлення різних позицій», в ознайомленні з усім комплексом суперечливих тем, обставин, проблем і конфліктів, пов'язаних з існуванням держави Ізраїль. Це дає можливість усвідомити всю складну реальність, у якій живуть студенти, розвинути навички вирішення проблем із використанням демократичних правил і механізмів [7].

З початку 2000-х рр. у системі громадянської освіти відбуваються кардинальні зміни в напрямі упровадження моделі для демократичного громадянства. Проходять вони досить складно, оскільки є сильний опір прибічників попередньої моделі, що значно уповільнює процес реформи. Однак сам факт цих змін свідчить про те, що модель захисного войовничого громадянства не стала ефективною відповіддю на постійні зовнішні загрози й перманентний воєнний конфлікт.

Умови становлення громадянської освіти в Ізраїлі і в Україні суттєво відрізняються, але певні паралелі все ж можна провести. Згідно з Конституцією, Україна є демократичною, правовою державою. Відповідно, громадянська освіта має бути спрямована на виховання громадянина для демократичної держави. Проте стратегія розвитку громадянської освіти досі відсутня, а в проєктах концепцій і стратегій, які були представлені, у затверджених стратегіях національно-патріотичного виховання наявне «перетягування каната» між національною та демократичною складовими громадянської освіти. У 2012 р. Міністерство освіти і науки України (МОН) винесло на обговорення Проєкт «Концепції громадянської освіти в Україні». Далі обговорення справа не просунулась, проте формально зміст цього Проєкту відображав певну пріоритетність демократичного над національним. У 2015 р. була затверджена «Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки». У ній простежується штучний поділ громадянської освіти й національно-патріотичного виховання при домінуванні другого. Цілком природно, що російське вторгнення 2014 р. актуалізувало проблему виховання захисного громадянства. Але фактичне підпорядкування громадянської освіти національно-патріотичному вихованню стало першим симптомом ізраїльської дилеми. Закон України «Про освіту», прийнятий у 2017 р., до першочергових завдань освіти відносить формування громадянських компетентностей, пов'язаних із реалізацією прав і свобод людини, усвідомленням цінностей демократичного суспільства [10]. Проте він не забезпечує чіткого розуміння взаємозв'язку між демократичною та національною складовими

громадянської освіти [11]. «Концепція розвитку громадянської освіти в Україні», яку Кабінет Міністрів затвердив у 2018 р., визначає в якості головної мети формування громадянських компетентностей, а як одне із завдань – формування громадянської національної ідентичності [12]. Тобто формальні переваги на боці демократичного громадянства. Проте й цей документ не вийшов на наступні стадії – розроблення й затвердження стратегії та її реалізації. У «Стратегії національно-патріотичного виховання» наочно простежується понятійна і змістовна суперечливість. З іншого боку, зазначається, що національно-патріотичне виховання є засобом громадянської освіти, відповідно, має здійснюватися в рамках громадянської освіти. З другого – змістовне наповнення документа вказує на крайню слабкість демократичної основи для національно-патріотичного виховання. Зокрема, приклади боротьби українців за державність, як виховне підґрунтя, фактично не корелюють з ідеями демократичної моделі цієї державності [13]. У 2020 р. МОН здійснило чергову спробу розроблення стратегії розвитку громадянської освіти. Аналіз її змісту показав, що розробники не надто опікувалися проблемою ціннісної складової демократії як основи громадянської освіти та національного виховання молоді [14]. Таким чином, невизначеність стратегічних напрямів розвитку громадянської освіти в Україні в сукупності з сучасними реаліями війни, які об'єктивно підсилюють важливість захисного войовничого громадянства, фактично ставлять Україну перед такою ж дилемою у виборі моделі громадянської освіти, з якою значно раніше зіштовхнувся Ізраїль і вирішував проблему вибору більше ніж пів століття.

Висновки. В умовах геноцидної війни Росії проти України досвід Ізраїлю як країни, у якій становлення й реформування громадянської освіти відбувалось в ситуації перманентного воєнного конфлікту, виглядає вкрай цінним. Його дослідження дає можливість виокремити корисні складові, які можна й доцільно адаптувати, а також усвідомити й уникнути стратегічних помилок, аби потім їх не виправляти. Тим самим скоротити час на розроблення ефективної моделі громадянської освіти, що відповідає потребам формування демократичного й захисного громадянства.

Головна стратегічна помилка в ізраїльській громадянській освітній політиці закладена в самій моделі держави як єврейської й демократичної. До того ж суспільство не демонструвало значного запиту на демократичні цінності й принципи, оскільки єврейські іммігранти, які приїздили для розбудови своєї державності, здебільшого були вихідцями з країн із недемократичними режимами. Водночас необхідність захисту держави в умовах екзистенційної війни була першочерговою. Це стимулювало упровадження етнічної моделі громадянської освіти. Через три десятиліття провадження етнічної моделі громадянської освіти достатньо гостро почали проявлятися суперечності між

цією моделлю та потребами розвитку демократії, яким вона не відповідала. Найбільш активними лобістами зміни громадянської освітньої моделі стали політологи. Вони досліджували ізраїльську систему громадянської освіти з точки зору відповідності до потреб формування демократичної культури суспільства та впливу на становлення демократії; показували зумовленість проблем ізраїльської демократії недосконалістю громадянської освіти; обґрунтовували необхідність освітньої реформи, визначали її головні напрями та лобіювали її в міністерстві освіти. Саме завдяки їхнім зусиллям, хоча й не дуже швидко, тільки в перше десятиліття 2000-х рр. у громадянській освітній політиці відбувся кардинальний поворот до виховання демократичного громадянства.

На відміну від Ізраїлю, в Україні конституційно закріплено модель держави як демократичної й правової, а суспільство демонструє потужний запит на демократію, свідченням чому є в тому числі два майдани. Проте громадянська освіта, в її сучасному стані, не відповідає потребам виховання демократичного громадянства. Більше того, наявні передумови і симптоми дисбалансу між демократичною і національною складовими в бік другої. Стратегії розвитку громадянської освіти немає до цього часу, а в стратегіях національно-патріотичного виховання, які досі затверджувались, явно простежується підпорядкування демократичного національному. Повномасштабна російська агресія об'єктивно посилює відчуття потреби в безпеці, що стимулює в тому числі формування засобами громадянської освіти захисного войовничого громадянства. І тут варто ретельно дослідити ізраїльський досвід, негативні наслідки недооцінювання освіти для демократії, навіть в умовах воєнного конфлікту й постійних зовнішніх загроз, скоротити час на власні експерименти й проходження шляху помилок. Тим більше, що перемогти й розвинутися далі ми можемо лише у співтоваристві демократичних країн, які постійно висувають в якості першочергових вимоги щодо упровадження демократичних правил у всіх сферах.

На відміну від ізраїльської, українська політологічна спільнота поки вкрай пасивна в питаннях участі в розробленні стратегії й визначенні моделі громадянської освіти, комунікації з цих питань у науковому середовищі та із владними інститутами, хоча виховання демократичної політичної культури – пряме наше професійне завдання [15, с. 413–418]. Тож у питаннях фахового підходу й наукового обґрунтування стратегії й моделі громадянської освіти, її активно лобіювання й просування варто застосовувати практики ізраїльських колег.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соціальна філософія : підруч. для вищ. шк. / Афанасенко В. С., Горлач М. І., Данильян О. Г. та ін. Харків : Прапор, 2007. 688 с.

2. Політологія : підручник / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, І. О. Поліщук та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2013. 416 с.
3. Ichilov O., Salomon G., Inbar D. Citizenship Education in Israel – A Jewish-Democratic State. *Israel Affairs*. 2005. Vol. 11, Issue 2. P. 303–323. URL: https://www.academia.edu/31674178/Citizenship_Education_in_Israel_A_Jewish-Democratic%20State (accessed date: 15.02.2023).
4. Halperin E., Bar-Tal D. Democratic Values and Education for Democracy in the State of Israel. *Democracy and Security*. 2006. Vol. 2, No. 2. P. 169–200. URL: <https://www.jstor.org/stable/48602572> (accessed date: 15.02.2023).
5. Pedahzur A. The Israeli response to Jewish extremism and violence: defending democracy. Manchester ; New York : Manchester University Press, 2002. ix, 198 p.
6. Barak M. Civic Education in Israel. *Adalah's Newsletter*. 2005. Vol. 18. September. URL: <https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/newsletter/eng/sep05/ar1.pdf> (accessed date: 15.02.2023).
7. Ben-Porath S. Citizenship under fire : democratic education in times of conflict. Princeton, N. J. : Princeton University Press, 2006. xi, 159 p.
8. Конфліктологія: загальна та юридична : підручник / Л. М. Герасіна, М. П. Требін, О. М. Сахань, В. Д. Воднік ; за заг. ред. Л. М. Герасіної. Харків : Право, 2021. 224 с.
9. Требін М. П. Патріотичне виховання військовослужбовців як надійний засіб їх інформаційно-психологічної невразливості в умовах гібридної війни. *Соціально-психологічний портрет військового професіонала : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф., 14–15 груд. 2017 р. / М-во оборони України, Житомир. військ. ін-т ім. С. П. Корольова. Житомир : ЖВІ, 2017. С. 12–15.*
10. Про освіту : Закон України від 5 верес. 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 15.02.2023).
11. Топалова С. Формування громадянської компетентності: не варто втрачати ще одне покоління. *Антикризовий медіацентр*. 2018. 2 квіт. URL: <https://acmc.ua/formuvannya-gromadyanskoji-kompetentnosti-ne-varto-vtrachati-shhe-odne-pokolinnya/> (дата звернення: 15.02.2023).
12. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовт. 2018 р. № 710-р (у ред. розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовт. 2022 р. № 893-р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.02.2023).
13. Стратегія національно-патріотичного виховання : Указ Президента України від 18 трав. 2019 р. № 286/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> (дата звернення: 15.02.2023).
14. Топалова С. Стратегія розвитку громадянської освіти до 2030 року: конкретні напрямки чи загальні начерки? *LB.ua*. 2020. 31 лип. URL: https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/463010_strategiya_rozvitku_gromadyanskoj.html (дата звернення: 15.02.2023).
15. Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2016. 560 с.

REFERENCES

1. Afanasenko, V. S., Horlach, M. I., & Danylian, O. H., et al. (2007). *Sotsialna filosofia* [Social philosophy]: Pidruch. dlia vyshch. shk. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
2. Trebin, M. P., Herasina, L. M., & Polishchuk, I. O., et al. (2013). *Politolohiia* [Politology]: pidruchnyk / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
3. Ichilov, O., Salomon, G., & Inbar, D. (2005). Citizenship Education in Israel – A Jewish-Democratic State. *Israel Affairs*, 11 (2), 303–323. Retrieved from https://www.academia.edu/31674178/Citizenship_Education_in_Israel_A_Jewish-Democratic%20State
4. Halperin, E., & Bar-Tal, D. (2006). Democratic Values and Education for Democracy in the State of Israel. *Democracy and Security*, 2 (2), 169–200. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/48602572>
5. Pedahzur, A. (2002). *The Israeli response to Jewish extremism and violence: defending democracy*. Manchester ; New York : Manchester University Press.
6. Barak, M. (2005). Civic Education in Israel. *Adalah's Newsletter*, 18. September. Retrieved from <https://www.adalah.org/uploads/oldfiles/newsletter/eng/sep05/ar1.pdf>
7. Ben-Porath, S. (2006). *Citizenship under fire : democratic education in times of conflict*. Princeton, N. J. : Princeton University Press.
8. Herasina, L. M., Trebin, M. P., Sakhan, O. M., & Vodnik, V. D. (2021). *Konfliktolohiia: zahalna ta yurydychna* [Conflictology: general and legal]: pidruchnyk / za zah. red. L. M. Herasinoi. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
9. Trebin, M. P. (2017). Patriotychnе vykhovannia viiskovosluzhbovtiv yak nadiinyi zasib yikh informatsiino-psykholohichnoi nevrazlyvosti v umovakh hibrydnoi viiny [Patriotic education of military personnel as a reliable means of their informational and psychological invulnerability in the conditions of hybrid warfare]. *Sotsialno-psykholohichnyi portret viiskovoho profesionala: zbirnyk tez dopovidei Mizhnarod. nauk.-prakt. konf., 14–15 hrudnia 2017 r.*, Pp. 12–15 / M-vo oborony Ukrainy, Zhytomyr. viisk. in-t imeni S. P. Korolova. Zhytomyr: ZhVI [in Ukrainian].
10. *Pro osvitu* [About education]. Zakon Ukrainy vid 5 veresnia 2017 r. № 2145-VIII. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145–19#Text> [in Ukrainian].
11. Topalova, S. (2018). Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti: ne varto vtrachaty shche odne pokolinnia [Formation of civic competence: one more generation should not be lost]. *Antykryzovyi media-tsentr*. 2 kvitnia. Retrieved from <https://acmc.ua/formuvannya-gromadyanskoyi-kompetentnosti-ne-varto-vtrachati-shhe-odne-pokolinnya/> [in Ukrainian].
12. *Kontsepsiia rozvytku hromadianskoi osvity v Ukraini* [Concept of development of civic education in Ukraine]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 zhovtnia 2018 r. № 710-r (v redaktsii rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 8 zhovtnia 2022 r. № 893-r). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710–2018-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
13. *Stratehiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia* [Strategy of national and patriotic education]. Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 18 travnia 2019 r. № 286/2019. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> [in Ukrainian].

14. Topalova, S. (2020). Stratehiia rozvytku hromadianskoi osvity do 2030 roku: konkretni napriamky chy zahalni nacherky [Strategy for the development of civic education until 2030: specific directions or general outlines]? *LB.ua*. 31 lypnia. Retrieved from https://lb.ua/blog/svetlana_topalova/463010_strategiya_rozvitku_gromadyanskoi.html [in Ukrainian].
15. Bezruk, O. O., Herasina, L. M., & Holovko, I. V., et al. (2016). *Pravova i politychna kultura ukraïnskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia* [Legal and political culture of Ukrainian society under the conditions of modernization of political and legal life]: monohrafiia / za red. M. P. Trebina. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Topalova Svitlana Oleksandrivna, Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management, Business and Professional Communications of Educational and Scientific Institute «Karazin Banking Institute», V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

NATIONAL OR DEMOCRATIC MODEL OF CIVIL EDUCATION: FROM THE EXPERIENCE OF ISRAEL FOR UKRAINE

Peculiarities of the implementation of civil education in Israel in the conditions of constant military conflict and external threats are studied. The positive consequences and short comings of the ethnic protective militant model of citizenship, which was formed by the means of civil education in the 20th century, are determined. The role of political scientist in the transition to an educational model for the education of democratic citizenship at the beginning of the 21st century is clarified.

Keywords: *civil education, ethnic model, democratic citizenship, war.*

